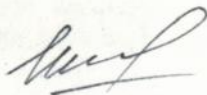

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ШИПІЦІНА Галина Михайлівна

СЕМАНТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ПРИКРЕТНИКІВ
В АСПЕКТІ ОЗНАК СИСТЕМОСТІ

Ю.02.01 - російська мова

Автораферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Дніпропетровськ - 1993

00810578 (T)

Дисертацією є рукопис

Роботу виконено на кафедрі російського мовознавства
Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту

Офіційні опоненти:

1. Доктор філологічних наук, професор СОКОЛОВСЬКА Ж.П.
2. Доктор філологічних наук, професор КОЧЕРГАНІ П.П.
3. Доктор філологічних наук, професор ТУРКІН В.М.

Провідна установа - кафедра російської мови
Київського державного університету
ім.Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться *"23 грудня 1993 р. на*
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 053.24.04 для захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних
наук при Дніпропетровському державному університеті
/320625, Дніпропетровськ, пр.Гагаріна, 72, філологічний
факультет, к.І/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано *"12 листопада 1993 р.*

Учений секретар
спеціалізованої ради

М.П. Холміцький

Загальна характеристика роботи

Рефероване дослідження присвячено концептуальній розробці проблеми організації семантики слова, яке аналізується в системно-структурному аспекті на тлі синхронних та діахронних процесів у лексико-семантичній групі /ЛСГ/ слів та їх семем.

Актуальність проблеми зумовлена її прямим відношенням до функціональної сторони мови. У центрі дослідження знаходяться категорії, пов'язані із семантикою головної одиниці мови - слова. З одного боку, слово, відображуючи і зберігаючи соціально-культурний досвід носіїв мови, є її основним функціональним засобом, пізнання якого залишається найважливішим завданням лінгвістики. З іншого боку /внаслідок своїх різноманітних і різнопланових зв'язків як з усіма іншими елементами мовної системи, так і з реальною дійсністю, що відображається в семантиці слова, з людською свідомістю і світом емоцій та почуттів/, слово виявляється найбільш складним об'єктом вивчення. Проникнення в глибини семантичної структури слова проливає світло на природу мови в цілому, що є дуже важливим для вироблення тактичних програм опису конкретних мов.

Актуальність дослідження зумовлено також реалізованими в ньому авторськими позиціями, що характерні для новітнього мовознавства: робота витримана в ідеях інтегративної лінгвістики, її основою є антропоцентризм і визнання комунікативного призначення слова. Аналіз провадиться на функціонально-семантичному зрізі, чим досягається синтез синхронного і діахронного аспектів.

Мета і завдання. Мета дослідження - виявлення специфіки форм прояву системних відношень у структурі та значенні основних семантичних категорій мови, що спостерігаються у їх взаємозв'язку і розвитку, а також виявлення глибинних /тобто прихованих від безпосереднього спостереження/ процесів і закономірностей, що визначають склад і функції елементів цих семантичних категорій. Для досягнення мети ставились завдання:

1. Визначити одиниці лексико-семантичної системи мови на матеріалі прикметників як розряду слів, семну структуру яких ще не вивчено.

2. Описати комп'юктуючі блоки і компонент виявлених одиниць, визначити характер системних відношень цих одиниць у їх

зовнішніх зв'язках та внутрішній будові.

3. Виявити фактори, що впливають на семний склад семем у немотивованих, внутрішньослівно мотивованих та міжслівно мотивованих слів.

4. Встановити типові взаємозв'язки між різноаспектними процесами у складі, структурі і семантиці ачалізованих семантичних категорій.

Матеріалом дослідження слугували прикметники, дібрані з різних словників, у яких зафіксована лексика російської мови періоду з поч.ХІХ ст. до наших днів. Ці слова, на думку автора, дозволяють спостерігати ознаки системності у самій мові: Їхня семантика абстрактна, вона не може осмислитись шляхом зіставлення лише предметів дійсності, значною мірою залежить від різнопланових мовних факторів і виявляється при застосуванні спеціальних дослідницьких процедур.

Методи і прийоми аналізу. У роботі використано різноманітні методи /моделювання, опозитивний аналіз, описовий метод/ і лінгвістичні способи опису /морфемний, словотворчий та етимологічний ачалізи/, а також група семасіологічних методів, які розроблено автором для аналізу прикметників: новий варіант методу ступеневої ідентифікації, компонентний аналіз, метод виділення ЛСГ на підставі словникових дефініцій. Провідними дослідницькими прийомами і процедурами були: прийом семантичного накладання, укладання робочих матриць і таблиць, картографування словникового матеріалу, узагальнення даних різноманітних словників, елементи статистичної обробки словникового матеріалу.

Теоретичне значення роботи : запропоновано концепцію комплексного розгляду мовної системності на матеріалі дискретних одиниць лексико-семантичного рівня мови в парадигматичному, синтагматичному, епідигматичному аспектах. Встановлено ознаки мовної системності, що організовують семантику і структуру прикметників російської мови, виявлено своєрідність їх прояву в різних семантичних категоріях.

Теоретично обґрунтовано і змістовно подано новий розділ лінгвістики - семну лексикологію.

Створено теорію інтегрального підходу до структури значення слова, вироблено науковий апарат опису семної структури при-

кметників в.

Наукова новизна дослідження: уточнено характер внутрішньо-групових і міжгрупових системних зв'язків у ЛСГ прикметників; вперше створено структурно-парадигматичну типологію ЛСГ прикметників, виявлено типові форми структурної організації ЛСГ.

Визначено основні принципи формування лексем прикметників як сполучника взаємодіючих семем. Вперше виявлено типові для прикметників моделі полісемії, подано їх різновиди у непохідних і похідних словах. Виявлено мотивуючі зв'язки семем у лексичному просторі мотивації. Знайдено загальні ознаки моделей полісемії і словотворчих гнізд, тим самим встановлено єдину основу внутрішньослівної та міжслівної мотивації. Запропоновано нове обґрунтування специфіки значення похідного слова і джерел його ідіоматичності.

Виявлено основні закономірності, що визначають формування складу ЛСГ, а також межі семантичного варіювання, варіанти словесного втілення, спільність інваріантного смислу і мотивуючого змісту у семемах однієї й тієї ж ЛСГ.

Запропоновано модель смислової структури семем прикметника. Вперше описано системні відношення між семемами прикметника. Встановлено вплив компонентного складу семем на можливість їх одночасної належності до різних ЛСГ.

Виявлено форму оновлення семемного складу ЛСГ протягом двох останніх сторіч. Знайдено стійкі системоутворюючі ознаки всіх аналізованих семантичних категорій прикметників і обов'язкові для структури елементи, що зберігають єдність і цілісність їхнього "каркаса" при зміні значень чи структури одиниць, що утворюють такі категорії.

Встановлено взаємозв'язок у різноаспектній дії різноманітних системних відношень у семантичних категоріях прикметників.

Обґрунтовано і уточнено багато окремих питань, що стосуються семантичної структури прикметників.

Практичне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці загальної теорії лексикології, особливо "семної лексикології", предметом якої є коло питань, пов'язаних із семантичними категоріями і структурою значення слів різних

частин мови. Робота може бути використана при укладанні словників /зокрема, словників тлумачних, словників синонімів, антонімів, частиномовних, ідеографічних та ін./ і створенні навчальних посібників, а також при вивченні російської мови у вузах та середніх учбових закладах /зокрема, при читанні спецкурсів із проблем лексикології, частин мови/ та проведенні спецсеминарів, написанні дипломних та курсових робіт тощо. Викладений у дисертації матеріал можна застосувати і при створенні технічних засобів для міжмовного перекладу та зберігання інформації.

Апробація роботи. Основні результати дослідження було висвітлено у доповідях на симпозиумі /МДУ, 1971/ та наукових конференціях: у Сибірському відділенні АН СРСР /Новосибірськ, 1971 та 1974/, у Дніпропетровському університеті /1988/, у Пермському університеті /1972/, Уральському університеті /1987, 1988, 1990/, Харківському університеті /1985/, Московському обласному педінституті /1973/, а також в Івано-Франківському /1990/, Кам'янець-Подільському /1990/, Кіровоградському /1984 та 1987/, Орловському /1976/, Уральському /1993/, Харківському /1993/, Черкаському /1992/ та інших педагогічних інститутах. Зміст роботи викладено в 42 публікаціях автора.

Структура дисертації. Робота складається зі Вступу; Основного розділу, в якому 5 глав; Висновків; Списка основної літератури та Списка використаних словників. Обсяг дисертації - 387 сторінок. У тексті наводяться схеми, таблиці.

Короткий зміст дисертації.

У Вступі розкривається актуальність, теоретичне значення, наукова новизна роботи, повідомляються мета, завдання та методи аналізу, обґрунтовується вибір матеріалу, вказано форми апробації і можливості застосування результатів дослідження, подано основні положення, що виснаються на захист.

Предметом аналізу глави I ВИЯВ ОЗНАК СТРУКТУРНОСТІ ТА ІЄРАРХІЧНОСТІ В ЗНАЧЕННЯХ ПРИКМЕТНИКІВ є семантичні категорії укрупненого типу /семантичні класи і ЛСГ/.

Сукупність всіх прикметників мови утворює найскладнішу за організацією одиницю аналізованої підсистеми /що традиційно називається частиною мови/ - лексико-граматичний клас слів. Для класу слів характерними є такі ознаки:

1. Близькість сфер у загальній "картині світу", що відображаються одиницями класу. 2. Збіг лексико-граматичних і морфологічних властивостей, граматичних парадигм та засобів їх вираження. 3. Володіння власним набором словотворчих типів, моделей і засобів словотвору. 4. Наявність власної зочи дії та закріплених за словами класу місць у синтаксичних конструкціях. 5. Подібність синтагматичних властивостей слів класу. 6. Дія спільних закономірностей в організації лексичних парадигм. 7. Існування схожих шляхів семантичного розвитку, пов'язаних із загальними моделями полісемії. 8. Близькість семного складу семем, частотність повторюваності одних і тих самих сем у словах лексико-граматичного класу в цілому.

Лексико-граматичні класи складаються з одиниць із меншою наповненістю семемами - семантичних підкласів, які поділяються на ЛСГ.

ЛСГ прикметників проаналізовано в аспектах: 1. Встановлення зв'язків ЛСГ із іншими дискретними одиницями лексико-семантичної системи мови. 2. Характеристика семантичних одиниць, що входять до ЛСГ, з точки зору типів їх лексичного значення. 3. Визначення складу ЛСГ і виявлення залежності між семантичними і структурними властивостями ЛСГ. 4. Спостереження за зовнішніми зв'язками ЛСГ і визначення провідного типу міжгрупових відношень. 5. Укладання типологій ЛСГ.

ЛСГ прикметників різною мірою взаємопроникають в структуру одна одною, що залежить від характеру семантики семем, що їх утворюють. Чим більше значення семем наповнене семемами, що повторюються в різних прикметниках взагалі, тим глибшими і різноманітнішими є зв'язки таких семем у системі ЛСГ.

Найбільш пов'язаною з іншими є ЛСГ з кількісним значенням "большой - средний - малый", що прямо пов'язано із закономірностями організації ЛСГ прикметників і якісно-кількісною диференціацією їх значень. Денотативний зміст центральних семем вказаної ЛСГ входить до складу значень багатьох прикметників і організує їх градуювальні ряди. Наприклад, основна семема большой - 1 входить до ЛСГ зі значенням: личини чого-небудь: исполдинский - 2, гигантский - 0, громадный - 1, циклопический - 0, неизмеримый - 0, максимальный - 0, колоссальный - 0, огромный - 1, великанский - 1, великий - 1, обширный - 2, крупный - 2, из-

рядный - 2, значительный - 1, внушительный - 2, солідний - 7, почтительный - 2, почтенный - 2, порядочный - 4, основательный - 5, большой - 1, немалый - 1, невеликий - 1, мелкий - 2, незначительный - 1, небольшой - 1, малый - 1, маленький - 1, минимальный - 0, маломальский - 0, ничтожный - 1, крошечный - 0, крохотный - 0, микроскопический - 2, микроскопический - 3.

Семний склад цих семем частково збігається із семним складом семем із найрізноманітніших ЛСГ прикметників, тому наведено вище ЛСГ оточують численні ЛСГ, семемами котрих містять крім кількісних сем і додаткові семи, що виражають аспект, сферу виміру чи характер вимірюваної ознаки.

У їх числі: I. ЛСГ семем, що характеризують предмети за кількістю /неисчислимый - 0, бесчисленный - 0, неиссякаемый - 0, непочатый - 0, массовый - 4, немногочисленный - 2, скудный - 1 та ін./ . Ця ЛСГ переплетена своїм складом із ЛСГ семем, що позначають групи людей /многолюдный - 1, массовый - 1, узкий - 2 та ін./ . 2. ЛСГ семем, що характеризують предмет за довжиною /длинный - 1, долгий - 2, куцый - 1 та ін./ . 3. ЛСГ семем, що характеризують предмет за віддаленістю /відстанню/ /дальний - 2, отдаленный - 2, близкий - 1 та ін./ . Із цими ЛСГ переплітаються ЛСГ семем із вузькою сполучуваністю /наприклад, що характеризують крок: широкий - 4, размашистый - 1, крупный - 4 та ін./ . 4. ЛСГ семем, що характеризують предмети за висотою /высокий - 1, низкий - 1, средний - 1 і т.ін./ . До неї прилягають дві ЛСГ: а/ із семемами, що характеризують людину за ростом /большерослый - 0, долговязый, низкий - 1 і т.ін./ і б/ із семемами, що характеризують глибину водоймищ /бездонный - 2, мелкий - 7 і т.ін./ . 5. ЛСГ семем, що характеризують предмети за шириною /широкий - 1, узкий - 1 і т.ін./ . 6. ЛСГ семем просторової характеристики предметів, семемами якої суміщені з іншими перерахованими тут ЛСГ /необъятный - 1, беспредельный - 1, широкий - 3, тесный - 1, раскидистый - 2 і т.ін./ . 7. ЛСГ семем, що характеризують предмети за обсягом /толстый - 1, раздутый - 4, емкий - 0 і т.ін./ . 8. - за густиною /крепкий - 6, густой - 1, обогащенный - 3 і т.ін./ . 9. - за вагою /тяжелый - 1, легковесный - 1 і т.ін./ . 10. - за масою /грузный - 1, массивный - 1 і т.ін./ . II. - за габаритом /большегрузный - 0, мелкоформатный - 0 і т.ін./ . 12. - за діаметром /крупнокалиберный - 0 і т.ін./ і т.п.

Неосновні значення слова большой входять до ЛСГ, у яких також розгалужені взаємозв'язки, хоча вони не настільки обширні. Найменша кількість суміжних ЛСГ у групі з центром большой - 4.

Чотири значення слова большой мають певну частину спільних сем у своїх смислових структурах, що спеціалізуються на вираженні абстрактного змісту чогось більшого взагалі, незалежно від сутності предмета. Це дозволяє зберегти відносну цілісність слова при величезному розмаїтті його вживань у мовленні у сполученнях із різними іменниками. Синтагматичні семи наповнюють їх значення конкретизованим змістом. Семантика прикметників з абстрактним кількісним значенням набуває завершеності у словосполученні, тому слово большой, наприклад, виявляється пов'язаним синонімічними відношеннями з багатьма прикметниками в залежності від того, з яким саме іменником воно узгоджується у тексті.

Лексико-семантична підсистема прикметників має кілька структурних різновидів ЛСГ.

Мілки ЛСГ представлені не менш, ніж двома семемами, пов'язаними бінарною опозицією. У більш великих ЛСГ характер їх структурної організації залежить від кількості синонімічних рядів, що до них входять. Це можуть бути: ЛСГ з одного синонімічного ряду із семемами обмеженої сполучуваності, до якої спричинили особливості референта; ЛСГ із двох протиставлених рядів /протиставлення в них організується бінарним відношенням рядів до однієї з ядерних сем, внутрішній устрій ЛСГ здійснюється за типом привативної опозиції/; ЛСГ із кількох синонімічних рядів, укомплектованих за принципом еквіполентних опозицій /меншою мірою/ та градуальних опозицій /провідний тип у прикметників/.

Парадигми градуального типу базуються на багатоступеневій кореляції синонімічних рядів прикметників, що мають спільний зміст і розрізняються за кількістю однієї й тієї ж ознаки від ряду до ряду всередині парадигми. В градуальних парадигмах місце кожної із семем визначається її кількісним потенціалом у вищій ознаці, тому ряди семем з однаковою концентрацією ознаки виявляються максимально наближеними за значенням.

За характером корелятивної ознаки градуальні парадигми прикметників поділяються на дві групи:

І. Парадигми кількісної градації. У них внутрішньогрупове протиставлення базується на зміні кількості, міри того, що ви-

значає денотативну сутність значення. У групах такого типу кількісну градацію підтримано специфікою лексичного значення, в якому відбивається власне усвідомлена і певною мірою визначена міра ознаки відносно об'єктивної існуючої точки відліку. Наприклад, ЛСГ "взрослый - маленький" складається з рядів семем, протиставлених за кількістю ознаки в ядерній семі "возраст".

Інваріантне значення семем не у всіх ЛСГ зв'язане такою об'єктивно існуючою точкою відліку кількості ознаки, проте у всіх випадках діє принцип залежності значення семем від їхнього місця в ЛСГ відносно центра групи, зайнятого семемами з нівельованою мірою ознаки, що передається. Наприклад, в ЛСГ "красивый - некрасивый":

1-й ряд: невиданная - 0, божественная - 3, неотразимая - 3, обольстительная - 2, великолепная - 1, дивная - 2, блистательная - 2, великолепная - 2, ослепительная - 2, блестящая - 3, небесная - 3, волшебная - 2, царская - 3, отменная - 1, первейшая - 2;

2-й ряд: обаятельная - 1, аппетитная - 1, соблазнительная - 1, прелестная - 0, сахарная - 3, сладкая - 5, эффектная - 0, совершенная - 1, прекрасная - 1, очаровательная - 0, чудная - 2, восхитительная - 0, чистопробная - 0, превосходная - 1, роскошная - 3, наилучшая - 0;

3-й ряд: хорошенькая - 1, интересная - 2, благовидная - 1, красная - 3, привлекательная - 0, красивая - 1, приятная - 2, притягательная - 0, миленькая - 1, симпатичная - 0, миловидная - 0, пленительная - 0;

4-й ряд: недурна - 2;

5-й ряд: неуродливая - 0, небообразная - 0;

6-й ряд: дурна - 2, непригожая - 1, некрасивая - 1, непривлекательная - 0, невидная - 3, незрочная - 0, неказистая - 0, неприглядная - 1, неинтересная - 2;

7-й ряд: скворная - 2, убогая - 1, уродливая - 1, уродливая - 2, безобразная - 1.

2. Парадигми інтенсивності виявлення ознаки. Вони більшою мірою є характерними для ЛСГ семем, що номінують ознаки сфери емоцій та почуттів. Семемами такої парадигми мають деяку семантичну своєрідність порівняно одна з одною і тому на ступенях гра-

дації легко започатковують нові ряди протиставлень.

Якщо парадигми кількісної градації створюються протиставленням центральних сем у смисловій структурі семем, то в парадигмах цього типу, внаслідок складності і різноманітності семних наборів у структурах значення семем, в спозиційні відношення на певних ступенях градації вступають периферійні семи значень. Це й призводить до суміщення градуальних відношень із еквіполентними.

Градуальна парадигма може бути частиною складних парадигм понятійного типу. При цьому довкола однієї теми утворюється поле ознак, що характеризують прегмет за його окремими частинами чи за окремими аспектами. Наприклад, парадигма з архісемою "глаза" складається з кількох видів лексичних парадигм:

із градуальної опозиції відносно семи "функція" /слепой - 1, близорукий - 1, подслеповатый - 1, зрячий - 0, глазастый - 2, остроглазый - 0/;

із еквіполентної опозиції відносно семи "цвет" /кареглазый - 0, синеглазый - 0, голубоглазый - 0, черноглазый - 0, ясноглазый - 0, темноглазый - 0 і т.ін./;

із еквіполентної опозиції відносно семи "форма" і відносно семи "размер": /кривой - 5, косої - 4, пучеглазый - 0, узкоглазый - 0, глазастый - 1 і т.ін./.

Склад і кількість рядів у ЛСГ значною мірою залежить від кута зору, вибраного для класифікації семем, а також від ступеня конкретності аналізу і вибраної точки відліку ступенів градації. Одну й ту ж саму ЛСГ можна розглядати і як окрему групу, і як систему окремих ЛСГ, що її складають.

У главі 2 СМИСЛОВА СТРУКТУРА СЛОВА НА ЛЕКСЕМНОМУ РІВНІ виявлено фактори, що забезпечують об'єднання семем, а також системні відношення, типові для структури лексеми.

Аналізуються такі види системних відношень у лексиці:

1. Опозиційні, 2. Відношення сумісності, 3. Відношення функціональної співвіднесеності, 4. Мотиваційні. За силою впливу провідної ролі у структурі грають мотиваційні відношення, тому вони розглядаються детальніше, ніж інші.

Мотивацію розуміємо як будь-який різновид епідиматичних зв'язків між значущими одиницями мови, який дозволяє з'ясувати

закріплення певного змісту за тією чи іншою звуковою оболонкою. Семемна мотивація - це успадкування однією з семем семантики іншої семемі цього ж слова /внутрішньослівний вид/ чи семантки семемі, що входить в інше слово /міжслівний вид/. Обидва види мотивації можуть брати участь у творенні смислу однієї й тієї ж мотивованої семемі одночасно, оскільки семемі опиняються в лексичному просторі мотивації.

Мотиваційні відношення у непохідних слів. За спрямованістю мотиваційних відношень поділяємо мотиваційні моделі полісемії на кілька типів:

І. Радіальний тип із мотиваційним змістом, що впливає з основного значення і спрямований до неосновного /неосновних/ всередині слова. У семантичного мотиваційного поля одна вершина - у головному значенні. При цьому:

І.1. Семантична мотивація всіх новоутворень базується на одному з денотативних блоків сем мотиватора або лише на одній з його сем. Семи - виразники ознаки, яка є мотивуючою для нового значення - обов'язково з'являється в структурі новоствореної семемі, зберігаючись при цьому і в мотиваторі. Так створюється спільний смисл у значеннях мотивуючої та мотивованої семем. Наприклад, у ядрений - І - "хорошого качества, твердый, плотный" частина денотативного змісту - "хорошого качества" є вихідною мотивуючою ознакою для значення № 2 "крепкого телосложения" і значення № 3 "свежий, бодрящий".

І.2. Мотивація може походити від різних компонентів значення мотиватора до різних мотивованих семем. Наприклад, у слова гладкий мотивуючою є семема - 1 - "без выступов, впадин и шероховатостей; ровный". Семема - 2 успадковує сему "ровный", а семема - 3 - сему "без выступов".

І.3. У розвиток похідних значень може бути втягнутий весь обсяг змісту мотивуючої семемі. Наприклад, у слів жадный, обильный, ловкий, скупой, лишний, глупый та ін.

2. Лінійний тип мотиваційної моделі полісемії. Це семантичний ланцюжок мотивації, що починається основним значенням слова. У цьому ланцюжку кожна попередня семема мотивує наступну. Наприклад, вялый - І - "потерявший свежесть, увядший" мотивує семему вялый - 2 - "медлительный от усталости, слабости, лени", яка є мотиватором для семемі вялый - 3 - "лишенный живого инте-

реса к окружающему, равнодушный и бездеятельный". Аналогічно у слів пресный, правый², могучий, смелый та ін. Цей тип мотивації є поширеним у слів, кількість значень яких не перевищує п'яти. Його характеризує послідовна передача семемам смислу, набутого на попередніх стадіях мотивації. Як і у радіальному типі мотиваційної моделі, зміст, що передається, може мати різний обсяг /одна, кілька або всі семи, що входять до смислової структури мотиватора/.

3. Змішаний тип мотиваційної моделі, що поєднав у собі риси радіального та лінійного типу. Наприклад, у слова острый 2-е та 3-є значення мотивуються основним значенням, 4-е та 5-е - третім, а 6-е, 7-е, 8-е та 9-е - п'ятим. Цей тип полісемії є найбільш характерним для непохідних багатозначних прикметників /тяжелый, дикий, низкий, старый, добрый, злой, жидкий і т.ін./.

Схарактеризовані три типи полісемії прикметників об'єднує те, що смислова структура лексеми організується навколо одного центру /чи вершини/ семемного гнізда, який безпосередньо або дистантно і опосередковано впливає на семантику решти семем. Важливим є і те, що шлях мотиваційних ліній починається з основного значення слова.

Проте у лексем - прикметників частотними є семемні гнізда з двома і більше мотиваційними вершинами. Це відбувається у кожному з трьох вищезгаданих типів мотивації і виявляється в словах із різною кількістю семем. Наприклад, є дві мотивації і вершини у слів легкий, красный і сухой, при цьому у слова сухой частина семем /№ 10, 11, 12, 13/ із жодною з них не пов'язана. У слові чистый - три, у слова черный - чотири мотиваційних вершини.

У смисловій структурі багатозначного слова не обов'язково всі семемі пов'язуються мотиваційними відношеннями: частина семем може залишитися не мотивованою з точки зору сучасних семантичних зв'язків. Такі випадки ілюструють різні види відриву однієї чи більше семем від інших всередині лексеми. Причина цього полягає у втраті мотивуючої ознаки, що покладена в основу значення семемі, котра раніше була мотивована всередині лексеми. Наприклад, у слова желтый 1-е та 2-е значення об'єднані загальною семемою "цвет", а семема желтый - 2 - "согласительский, продажный, предательский" відокремлена від них, оскільки в її значенні немає сем ознаки, яку покладено в основу цієї назви.

Відокремлення певних семем є досить характерним для багатозначності прикметників, оскільки розвиток їхніх значень відбувається не лише на підставі реальних, але і на підставі потенційних сем, які викликані асоціативним зближенням предметів за будь-якою ознакою, яка могла бути /чи здалася такою/ у предметів навіть нетривалий час.

4. Нульова мотивація. Смыслова структура лексеми характеризується відсутністю мотивуючих зв'язків між семемами. У відношенні одна до одної семема незалежні і рівноправні, не виявляють спільної семантичної спадковості. У одну лексему їх об'єднує частина смислу денотативного ядра значень. Провідним типом системних зв'язків між семемами у цьому випадку виявляються відношення суміжності із суміщенням семного складу у семем. Наприклад, у лексему голий об'єднано семемами із загальним значенням "отсутствие чего-либо", а те, що саме є відсутнім у предмета, обумовлює різницю денотативного смислу у семантичних варіантів слова: у голий - 1 семним ядром є "отсутствует одежда", у голий - 2 - "отсутствует растительный покров", у голий - 3 - "отсутствует постель", у голий - 4 семним ядром є "отсутствуют примеси", у голий - 5 - "отсутствуют пояснения, обоснования". Аналогічно у слів мерзлий, праздный, узкий, близкий, далекий.

5. Дистантна мотивація. Так формально мотивоване слово користується мотиватором свого найближчого синоніма. Наприклад, слово могучий для трьох своїх сем використовує як мотиватор три значення слова сила, тобто значення мотиватора свого синоніма сильный.

Пов'язуючи типи мотиваційних моделей внутрішньослівного різновиду із проблемою "спільного значення", можна зробити висновок: спільність у значенні всіх семем багатозначного слова є найбільш імовірюю у радіальному типі першого і третього різновидів, коли мотивація базується на спільних для всіх похідних семем семах мотиватора /одній, кількох або всіх/ за умови, що у лексемі буде не більше однієї мотиваційної вершини. Крім того, "спільне значення" можливе у випадках нульової мотивації: немотивовані семема фактично однаковою мірою наділені цим "спільним значенням", тобто своєю архісемою. "Спільне значення" своїм походженням не завжди зобов'язане вихідній мотивації слова. Ця категорія є не стільки генетичною, скільки структурною: в лексемах

із нульовою і дистантною мотивацією вона виконує функцію центробіжної сили, яка поєднує семемні слова в одну цільну лексему.

Мотиваційні відношення у похідних слів. Семантика словотворчих дериватів є значно складнішою і багатограннішою, ніж семантика непохідних слів /як за семним наповненням смислової структури семем, так і за різноманітністю моделей творення семем/. Це пояснюється, зокрема, подвійною референцією мотивованих слів /з одного боку, до світу предметів дійсності, і це забезпечує їм індивідуальність лексичного значення, а з іншого - до світу слів, звідси можливість вивести значення похідного слова із значень споріднених та одноструктурних слів/.

За спрямованістю мотивації і структурно-семантичними особливостями мотиватора виленовується кілька типів мотиваційних моделей:

1. Мотиватором виступає одна семема мотивуючого слова. При цьому:

а/ всі семемні прикметника окремо мотивуються семантикою мотиватора;

б/ міслівна мотивація поширюється лише на перше значення прикметника, від якого утворюються його неосновні значення за лінійним, радіальним чи змішаним типом.

2. Мотиваційні моделі, в яких мотиваторами виступають дві і більше семемні похідного слова. Такі моделі вирізняє значна різноманітність міжсемемних зв'язків:

а/ паралельна мотивація кожної семемні мотивуючого слова відповідною за номером значення семемні мотивованого слова - прикметника /наприклад, три значення слова улиця мотивують відповідно три значення слова уличний/;

б/ перехресна мотивація з незбіжністю типів лексичного значення у компонентів дериваційної пари з утворенням семем - прикметників як від мотиватора, так і від мотивуючого прикметника.

3. Мотиваторами семем однієї й тієї ж лексеми виступають різні слова. Це можуть бути:

а/ слова - омоніми. Наприклад, цветистый - 1 і цветистый - 2 мотивуються словом цвет² - "цвeтoк", а цветистый - 3 і цветистый - 4 мотивуються словом цвет¹ - "окраска".

б/ споріднені слова. Наприклад, фантастический - 1, фанта-

ст. ческий - 2 і фантастический - 3 мотивуються словом фантазия, а фантастический - 4 і фантастический - 6 - словом фантастика. Аналогічно академический від академия /дві семем/ і від академизм /дві семем/, болезненный /дві семем/ від болезнь, одна від боль./

Лексема, складена із семем, вмотивованих різними словами, за ступенем семантичної близькості семем, що до неї входять, принципово не відрізняється від лексем, семем яких мотивуються одним і тим же словом чи однією й тією ж семемою всередині лексем. Цьому сприяє те, що у дії всіх мотиваційних моделей міжслівного типу відчутними є й внутрішньолексемні зв'язки між семемами, які викликають посилену лексикалізацію дериваційного значення. Синхронна участь /різною мірою/ двох видів мотивації /внутрішньослівної та міжслівної/ забезпечує значенню мотивуючого слова підтримку при входженні його в склад відповідної ЛСГ.

Відношення мотивації мають динамічний характер. На результати міжсемемної мотивації впливає безліч факторів: лексико-граматичні, структурні та валентні властивості мотиватора і слова, що мотивується; семантичні закономірності, що характеризують ту ЛСГ, в яку входить відповідна семема; лексичне оточення цієї семемі в лексико-семантичних парадигмах, розподіл у них місць за смислами та їх виразниками.

За основними структурними ознаками мотиваційні моделі прикметників схожі на словотворчі гнізда: вони можуть мати одну і більше вершин; характеризуються радіальною, ланцюговою /лінійною/ та змішаною спрямованістю мотивації; містять випадки полімотивованості, а також нульової та дистантної мотивації; відношення одиниць із співпадаючими джерелами мотивації мають парадигматичний характер; у всіх типах семантичної мотивації, так, як і в словотворчих гніздах, семемі оточуються перехресними мотивуючими зв'язками різного характеру; у всіх різновидах міжсемемної мотивації мають місце взаємоспрямовані мотиваційні відношення між компонентами мотиваційної пари.

У класі прикметників послабленою є однотипність семемного розвитку семантично наближених слів /синонімів, антонімів/: не охоплює всіх значень лексем, не поширюється на всі лексичні угруповання прикметників. Причину цього ми бачимо в тому, що на

семемотворення прикметників впливають психологічні асоціації, що нейтралізують деякою мірою дію закономірностей мовної системності у носіїв мови.

Мотиваційні відношення між семемами всередині лексеми грають основну стабілізуючу і об'єднуючу роль, проте структура лексеми зберігає свою цілісність і без участі таких відношень /що підтверджують випадки мотивації семем одного й того ж слова лексичними омонімами і однокорінними словами/. Таке положення стає можливим завдяки підключенню інших способів організації структури лексеми - через відношення опозиції, суміжності і функціональної співвіднесеності.

Глава 3 СМИСЛОВА СТРУКТУРА СЛОВА НА СЕМЕМНОМУ РІВНІ присвячена аналізу структури значення семем. Значення семем, як і значення лексем, організоване за принципом системи: воно розкладається на дискретні одиниці - семи, між якими існує складна сітка відношень. Семи мають засоби свого вираження на рівні поверхневих структур, що втім, не є їх обов'язковою властивістю.

Конструюючи модель смислової структури семем, виділяємо основні компоненти системно-мовного значення прикметників. Типи сем схарактеризовані з точки зору джерел їх виникнення, обумовлених зовнішніми та внутрішніми зв'язками мови, і з точки зору відношень між семемами, що організують смислову структуру семем. Центр структури семем прикметника займають архісеми /родова, класова, видова і підвидова/; вони пов'язують лексичне значення слова з поняттям. Понятійна частина значення у прикметників може бути різного обсягу - від такого, який заповнює собою все лексичне значення слова /наприклад, у терміна/, до такого, який представлений у лексичному значенні одним - двома елементарними смислами.

За результатами компонентного аналізу різних ЛСГ прикметників і порівняння складу їх семем зроблено висновки: по-перше, у міру переходу на більш конкретний рівень членування смислу ознаки з'являються синкретичні семи, що мають зміст понятійного і денотативного типів; по-друге, понятійні семи мають парадигматичний характер і виявляються у протиставленнях семем і цілих ЛСГ у системі всіх прикметників мови. Провідним типом відношень між понятійними семемами є ієрархічні. Наприклад,

абстрактна сема прикметників - "признак" підпорядковує за ієрархічною лінією семи, що деталізують ознаку - "физический", "умственный", "психический", "социальный" і т.ін., які також мають конструкцію, що членується.

Денотативні семи /синтагматичного і парадигматичного типу/ породжені номінативною функцією слова. Оскільки значення прикметника багато в чому залежить від стрижневого іменника, його денотативні синтагматичні семи мають імовірносний характер і вони легко перетворюються у залежності від того, на передачу якого змісту були "настроєні" іменники. Здійснюється це шляхом передачі іменником частини своїх сем прикметнику, що й забезпечує солідарність смислів компонентів атрибутивного словосполучення.

Склад денотативних парадигматичних сем залежить від логіко-смыслового змісту архісем семема, від кількості семем у ЛСГ, в яку входить дана сема, від розгалуженості зовнішніх зв'язків у цій ЛСГ, від складу і смислу денотативних сем у означуваного даним прикметником іменника.

За допомогою референтних сем прикметника індивідуалізується предмет, позначений іменником. За структурними характеристиками референтні семи належать до синтагматичних, за будовою вони є складеними /містять такі семи, як "дейксис", "отношение", "актантность", "конкретность", "отдельность", "выделительность" і т.ін./.

Категоріальні семи виленовуються у складі ядерної /сема атрибутивності/ та периферійних /сема предметності та сема процесуальності/. Сема предметності є регулярною в структурі, сема процесуальності є характерною лише для семем, мотивованих дієсловами, наприклад, у словах певучий, работающий, игривый, надувной і т.ін./.

Крім цього виленовуються семи, що передають граматичні значення слів і слогоформ. Граматичні семи вступають в еквіполентну опозицію з архісемами. Наприклад, сема "атрибутивность" /як спрямованість до сполучуваності із сустантивом/ взаємодіє з понятійними архісемами зі значенням "признак".

Частина сем зобов'язана своїм походженням дериваційним процесам /комплекс дериваційно-асоціативних сем, наприклад, в словах типу башковитый, дубиноголовый, носатый/.

За відношенням значення слова до емоційно-вольових сфер виленовуються семи емотивно-оціночного характеру /суб'єкта і об'єкта оцінки, джерела, аспекту, мотивування оцінки, набір сем змісту оцінки, семи показника ступеня закріпленості оцінки за суб'єктом, що передаються оцінкою емоції та почуття, семи ступеня вияву цих емоцій та почуттів і т.і.../. Ці семи введено нами в модель структури семеми з урахуванням того, що вони, як і інші, виявляються компонентним аналізом; можуть мати своє матеріальне втілення у слові /наприклад, у суфіксі/; беруть участь у організації системних відношень сем всередині семеми; є головним засобом вираження у мові тієї почуттєвої і психічної діяльності носіїв мови, що супроводжує процеси номінації; мають властивість впливати на семантику найбільш актуальної частини смислу слова /наприклад, при метафоричних переносах/.

Крім цього, в семемах прикметників виленовуються модальні семи та семи функціонально-стилістичного плану. Вони передають ступінь, характер і зміст експресії, відношення до функціональних аспектів комунікації, інтенсивність виявленої ознаки і т.ін.

На периферії структури знаходиться блок прагматичних сем /історико-культурна та асоціативно-національна семи, семи національного та індивідуального егоцентризму, соціально-асоціативна семи/.

Склад виділених сем прикметників схарактеризовано також у рамках відомих із спеціальної літератури, спільних для всіх частин мови, типологій сем /розроблених Л.М.Васильєвим та А.І.Степніним/.

Між семемами всередині структури семеми діє сітка відношень, що регулюють наповнення і функції семного складу. У роботі розглянуто опозиційні відношення, відношення суміжності, синтагматичні, комбінаторності, ієрархічні, гіпонімічні відношення, відношення включення, дифузні /імплікативні/, детермінантні, конверсивні відношення та відношення функціональної співвіднесеності.

Найбільшою різноманітністю у формах прояву відрізняються опозиційні відношення. Аплікацією системних парадигматичних відношень між семемами може слугувати будь-яка з типологій сем, причому аспекти порівняння сем можуть вважатися підставою для протиставленн. Наприклад, за місцем у смисловій структурі протистав-

лені ядерні та периферійні семи, за глибиною залягання - поверхневі та глибинні і т.ін.

Відношення суміжності виявляються у сполучуваності сем, у їх взаємній пристосованості всередині структури семемі.

Синтагматичні відношення забезпечують розподіл функціонального навантаження сем; при цьому надлишкові семи нейтралізуються, відбувається перегрупування сем або породжуються нові смисли /наприклад, у дериваційному акті/.

Відношення суміжності, синтагматичні відношення обумовлюють і відношення комбінаторності, які полягають у тому, що модель структури в жодній із семем не реалізується повністю, її, як правило, репрезентує частина власних блоків.

Ієрархічні відношення - це паралельне і послідовне підпорядкування сем різного рівня абстракції в структурі семі, одна одній. Ці відношення реалізуються в опозиціях домінуючих і залежних сем і не охоплюють своїм впливом всі блоки структури. Типовим є їх переплетення з гіпонімічними відношеннями, оскільки в об'єх випадках здійснюється "розщеплення понять" у напрямку від загального до окремого.

Відношення вклучення мають прихований характер і виявляються під час розгляду моделі на поглибленому рівні компонентного аналізу, що передбачає експлікацію сем - конструктів.

Дифузні /імплікативні/ відношення між семами виявляються у відсутності різких меж між окремими семами і семними блоками цілої структури, що забезпечує їй єдність і цілісність.

Детермічантні відношення зумовлюються тим, що певні семи зустрічаються в одній структурі. Наприклад, граматичні семи об'єднано виступають із граматичними, денотативні з референтними і т.ін.

Конверсивні відношення - це здійснення зворотніх зв'язків за допомогою різних сем, що позначають один і той самий смисл - елемент поняття, денотату, емоції і т.ін. Такі відношення є системонабутою властивістю структури, вони наслідуються характером елементів значення і виявляються на "поглибленому зрізі" структури.

Відношення функціональної співвіднесеності виявляються у розподілі сфер впливу між семами структури. Наприклад, якщо диференціюючі сем забезпечують розуміння особливого у значеннях

семем, то ідентифікуючі семи дозволяють чітко визначити спільне в різних вживаннях семеми або спільне в різних семемах ЛСГ. У розподілі функцій між семемами немає точного обліку, часті одиниці той же зміст виражається кількома разів.

Сила вияву і сфера дії кожного з видів системних відношень між семемами може бути різною в кожній із структур семем у залежності від якості і кількості елементів, що в ній актуалізувалися.

Джерела інтегрального смислу семем у межах ЛСГ визначаються в главі 4 ВИЯВ ОЗНАК ЦІЛІСНОСТІ І ЄДНОСТІ У ЗНАЧЕННІ ПРИКРЕТНОСТІ.

Ознака цілісності у значенні семеми виявляється у неможливості звести суму значень структурних частин семеми до її соціально усвідомленого семантичного потенціалу.

Цей принцип слід розглядати у двох вимірах. По-перше, як неможливість вивести загальну семантику слова із значення його морфем у результаті дії ідіоматичного принципу творення семантики всіх одиниць мови, охоплених дією ієрархічних відношень. По-друге, як факт неможливості семантичного синтезу семантики семем із значень їх структурних одиниць - сем з абсолютним результатом.

У дисертації систематизовано названі в спеціальній літературі джерела ідіоматичності мотивованого слова і висловлено думку автора з цього питання.

Джерелами ідіоматичності значення похідного слова лінгвісти називають різноманітні фактори, при цьому виявлення таких джерел здійснюється з позиції одного аспекту вивчення цієї проблеми.

Із позицій традиційної лексикології: неословний /перекладний/ тип лексичного значення похідного слова /В.В.Лопатін/, синтагматична обумовленість значення похідної основи /Л.А.Викова/, особливості відображених у лексичному значенні "феноменів об'єктивної дійсності" /І.Г.Милославський/;

із позицій теорії словотвору: неперебаченість значення форманта /І.С.Улукханов/, словотворча і морфемна структура похідної основи /І.Г.Милославський/, механізм словотворення, який самостійно породжує приріст значень /Н.О.Янко-Тришійська/; закономірності сполучуваності морфем /О.М.Сколов, І.І.Щебалева/, тип мотивації /словом чи комплексним найменуванням/ /І.С.Улукханов/;

із позицій ономаціології: слабка залежність звук зої оболонки слова від його значення, попередньо уже сформованого у свідомості людини у його внутрішньому мовлені до словотворчого акту. Роль мотивації і механізму словотворення полягає лише у побудові звукової оболонки для слова, а не у творенні його значення /І.С.Торопцев/.

Спроби знайти глобальну причину ідіоматичності значення похідного слова з позицій одного рівня науки про мову не дають на це питання вичерпної відповіді. Семантика слова є складною і вотребує для проникнення в її сутність врахування всіх внутрішньомовних та позамовних зв'язків слова у їх сукупності.

Залежність значень нового слова від змістових властивостей явища дійсності та характеру їх відображення у свідомості людини є реальною, проте вона пояснює лише ті аспекти смислової структури слова, які обумовлені відношенням знаку до денотата і понятійного компонента у значенні слова. Ці ж компоненти структури значення слова менш "лінгвістичні", ніж інші, вони не належать до власне мовних, тому їх не можна одержати синтезом морфем.

Власне мовні процеси перебувають у центрі уваги дериватологів, які намагаються знайти пояснення ідіоматичності лексичного значення похідного слова шляхом детального аналізу семантико-дериваційних процесів. Результати їхніх зусиль знову ж таки стосуються ніяк не повного обсягу смислу семема, а лише тих її компонентів, які є породженими мотивуючими зв'язками слова у всьому мотивуючому просторі. Цей змістовний спадок мотивуючої бази є лише складником, причому, не головним, інформації, що міститься у загальній смисл зій структурі слова.

На думку автора, головна причина ідіоматичності значення похідного слова полягає в особливостях його смислової структури, що складається із багатьох системно пов'язаних компонентів. Очевидним є те, що лексико-дериваційні процеси породжують не лише не весь обсяг значення слова, але і не весь обсяг тих семних блоків, що ними творяться /тобто денотативний та асоціативно-дериваційний/.

Далі на прикладі ЛСГ "ничтожный-заурядный-выдающийся" демонструється взаємодія різних системних відношень у лексиці /парадигматичних, синтагматичних і епідигматичних/. Різномасштабний

аналіз цієї ЛСГ /будова групи, семантика семем та їхні можливості сполучуваності, способи та шляхи появи у мові слів ЛСГ та ін./ дозволив зробити висновок про те, що існує спільний для семем зміст, який є прихованим від безпосереднього спостереження у мові або у словнику мови і виявляється лише за допомогою лінгвістичного аналізу ЛСГ. Цей зміст, уявно названо автором "глибинною семантикою ЛСГ".

Глибинна семантика ЛСГ впливає на всі різновиди системних зв'язків елементів смислової структури слова і є одним із зв'язків у семантичних категоріях мови такої спільної для різних систем ознаки, як єдність.

Глибинну семантику ЛСГ "ничтожный-заурядный-выдающийся" визначено як зміст - "вирізняється чи не вирізняється предмет із ряду".

У компонентному складі семем цю семантику подано блоком ідентифікуючих денотативних сем зі значенням "відношення до ряду". Семи цього блоку є ядреними і домінуючими, їм належить організуюча роль у смисловій структурі семем аналізованої ЛСГ.

Парадигматичне влаштування ЛСГ базується на шестирядній градуальній опозиції у відношенні до семи "вирізнятися серед інших предметів".

Ця ж сема є ядреною у компонентному складі всіх семем ЛСГ. До неї прилягають різноманітні набори інших типів сем, що забезпечують індивідуалізацію значення кожною із семем ЛСГ. Єдність семантики семем досягається як участю різних сем у його створенні, так і різноманітністю способів подання смислу семем на тлі семемного складу ЛСГ: образом "внутрішньої форми" /грозный, вторьсортный, безликий/; вибірковою сполучуваністю /серый, пошлый, жалкий/; експансією сем на залежне слово зі значенням об'єкта порівняння; переваженістю смислової структури семем блоками сем прагматичного та оціночного характеру та ін.

Існує також внутрішній зв'язок між глибинною семантикою ЛСГ, мотивуючою базові семем та конкретними шляхами творення звукових оболонок семем або їхнього "викиду" з мови.

Процеси семантичної деривації у ЛСГ "ничтожный-заурядный-выдающийся" здійснювались у відповідності до характеру мотивуючої ознаки загальному напрямку розвитку семантики членів цієї ЛСГ. Мова використовувала для вихідної бази оригінальний спосіб

проявлення людського колектива як деякого ряду предметів, окремих представників якого наділено ознаками шляхом порівняння їх одне з одним. Мотивовані семем об'єднує егоцентрична ідея вираження ступеня помітності кожного із предметів ряду, що розглядається суб'єктом на деякій відстані. Ознаки предметів номінуються із позиції бачення предметів суб'єктом - якою мірою і чим кожний із них вирізняється у середовищі чи на тлі інших.

Семантика мотивованих семем розвивається від вихідної характеристики предмета за його зовнішніми ознаками, що сприймаються органами почуттів. "Внутрішня форма" багатьох семантичних дериватів пов'язана із діями - сравнивать, исключать, видеть, замечать, примечать, а також із їх результатами. Ці результати спостереження за предметами подано у внутрішній формі багатьох семем - одні предмети є схожими, інші - винятковими, оригінальними і тим самим вражають, дивують, захоплюють. Частина досліджуваного змісту і частина поновленого змісту в структурі семем у різних слів не співпадає. Наприклад, у дериватів зі значенням зовнішніх характеристик предметів у ряді частина наслідуваного змісту є мінімальною, вона зводиться до інтегральних сем, спільних для семем даного осередку ЛСГ, а саме - "место предметов относительно друг друга" /первый, средний или последний/; "значительность предметов относительно других из этого же ряда" /большой, великий, крупный, мелкий, гичтожный, чепуховый, грошовый/. Похідні значення у цьому випадку виникають на базі реальних сем із центру смислової структури вихідних значень слова.

На базі периферійних та асоціативних сем виникають похідні значення у семем ознаки кольору, тому у смисловій структурі лексем цього типу інтуїтивно не відчувається смислова спільність між семемами одного слова /серый, бесцветный, бледный, яркий/. Семем, утворені на базі абстрактних ознак предмета, незначною мірою відриваються за значенням від семем-мотиваторів, при цьому знаходяться в еківолентній опозиції з ними /малозаметный, мелкий/.

Аналіз мотивуючої бази міжслівно мотивованих семем показує, що їхню словотворчу структуру також націлено на передачу глибини семантики ЛСГ - вирізняється чи не вирізняється предмет із ряду і тому кращим чи гіршим він є за нівельований тип аналогічних предметів. У процесі створення таких семем відбувається по-

силене "закреслювання" сем похідних. Семи порівняльної дії відтісняються на периферію смислової структури новоутворень, а її центр заповнюють семи зі значенням високих достоїнств, непересічності особистості. Значення самотності твориться на базі заперечення приналежності предмета до ряду однорідних через відношення поняття до таких категорій, як ряд, дожина, сам, образ, лик і лице /незаурядний, рядовий, дожинний, самотний, своєобразний, безликий, безличний і т.ін./ . Оціночний зміст формується через співвідношення ознаки зі шкалою порівняння і висновком: схожий чи не схожий предмет на типові зразки.

Максимальна інтенсивність якості твориться на базі мотивуючої ознаки "не такої, як все /изумительный, поразительный, диковинный, чудный, отличный, феноменальный, бесподобный, выдающийся, невиданный, непревзойденный, небывалый, несравнимый, неповторимый і т.ін./ .

Ознака середніх достоїнств або відсутності достоїнств у предмета втілюється у звукових оболонках семем із мотивуючою ознакою "ничтожно малый по размеру" /мизерный, пустяковый, ерундовый, грошовый і т.ін./ .

Вихідна семантична база семем, пов'язана за походженням із процесами запозичення, дорівнює змісту "находящийся в ряду" /ординарный/ або "выходящий из ряда" /экстравагантный/ .

Мотивуюча ознака, що лежить в основі прикметників, які із різних причин є у сучасній мові немотивованими, також базується на понятті "ряд однорідних предметів". Семми, які колись були мотивованими, одержали свій зміст, по-перше, шляхом визначення місцезнаходження означуваного предмета відносно ряду: "находиться в ряду" - ординарный /з латинським коренем *ord*- о - ряд/, "находиться в середине ряда" - посредственный /зі старослов'янським коренем *срѣда* "середина"/, "находиться вне ряда" - заурядный /етимологічний корінь ряд/ і екстравагантний від французького *extravagant* - "из ряда вон выходящий". По-друге, шляхом порівняння означуваного предмета із предметами ряду /особый, особенный, странный, чрезвычайный/ .

Таким чином, спільна глибинна семантика ЛСГ охоплює всю різноманітність структурних типів семем даної ЛСГ, діє у всіх способах утворення семем і діяла раніше при формуванні семемного складу цієї групи. Діахронні процеси у цій ЛСГ зводяться до ви-

бору звукових оболонок для слів: у дериваційні процеси включаються ті засоби мови, які на вербальному рівні здатні передати глибинну семантику ЛСГ.

У главі 5 ВИЯВ ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНОСТІ У СКЛАДІ ТА СЕМАНТИЦІ ЛСГ розглянуто проблему соціальної обумовленості будови, функціонування і розвитку ЛСГ прикметників.

Безсумнівно, що словниковий склад мови в цілому, а також її системна організація розвиваються у напрямку збільшення кількості слів і ускладнення системних зв'язків між ними. Разом із тим на різних ділянках лексики це відбувається нерівномірно.

У главі проаналізовано еволюцію семемного складу ЛСГ з інваріантним значенням "злой" і ЛСГ зі значенням "бедный - богатый" у період із початку ХІХ ст. до наших днів.

Із 142 семем ЛСГ "злой", що існували у І-й пол.ХІХ ст., 72 семемі втрачено мовою повністю, ще 5 семем відсутні у літературній мові, але живуть у діалектах /злый, злобычний, злодейный, злокоманный/. Небуто мовою /що також не можна стверджувати категорично/ лише дві семемі шляхом творення метафоричних значень у слів изуверский та инквизиторский.

Незважаючи на всю відносність даних словників, не викликає сумніву той факт, що досліджувана ЛСГ у процесі розвитку скорочувала чисельність свого складу, що супроводжувалось безумовним посиленням внутрішньогрупових системних зв'язків, які виявились у різноманітних формах.

Передусім ЛСГ "злой" звільнилась від надлишкових елементів, що втратили свою життєздатність із соціальних причин. Це слова з відтінком значення "зловерный" /злосесный, зловерный, злодемонский, злодьятський, злодушный, зложизненный, зломудрый, злочестивый, злочинный/. "Викид" цих слів стимулювала здійснювана у І-й пол. ХХ століття ліквідація релігійної ідеології.

Більшість втрачених слів у підгрупах з іншими відтінками значення - це еквідні слова зі старослов'янськими коренями зло, добро, душа, мысль, плод, вера, страсть, язык, глагол, речь, уста та ін. У період, про який іде мова, спостерігається широкий захід старослов'янських слів, створених і в Х столітті, і під час так званого "другого південнослов'янського впливу" /ХІУ-ХУ ст./, і у ХУП-УУІІІ ст. Мікросистема "злой" звільнювалась передусім від слів, мотивованих старослов'янськими, що архаїзувалися /такими

як уста, згробс, глаголить, хулить, сердь і т.ін./ . Зникнення решти старослов'янizmів можна пояснити тим, що їх приплив у цю групу у свій час не був підтримачий процесом диференціації їх значень, внаслідок чого утворився великий фонд семантичних дублетів. Процес диференціації значень слів, що залишились, супроводжувався процесами узагальнення /інтегрування/ у лексиці /по Р.О.Будагову/, що проходили у формах:

1. Усунення варіантів звукової оболонки слів із значеннями, що співпадають: замість п'яти слів /злодейский, злодейный, злодейчивый, злодеивый, злодейственный/ залишилось одне - злодейский; замість чотирьох /бесчувственный, бесчувствительный, нечувствительный, бесчудный/ залишилось одне - бесчувственный і т.ін.

2. Усуненням слів з великою кількістю складів, що незначною мірою варіювали спільне значення "зложелательный", наприклад, утворених складанням слова зло з абстрактними іменниками - ум, разум, мысль, воля, охота, обычай, польза, плод, хитрость, страсть, вид, находчивость та ін. Те ж саме у групах слів, утворених за моделлю зло+дієслівна основа+суфікс /зложелательный, злонаходчивый, злотворный, злодательный, зломочный і т.ін./.

У підгрупі зі значенням "жестокий" були слова /зломотый, злосвирепый, зломучительный, злоковарный, злонистовый, злохитрый і т.ін./, які, очевидно, утворювалися для передачі різних ступенів жорстокості, проте із-за недостатньої диференційованості значень не змогли створити чітку опозицію у мікросистемі "жестокий". Крім того, вони є одноманітними за структурою і тому є недостатньо виразними у функціональному плані для того, щоб назвати дуже сильне негативне почуття. Мікросистема пішла шляхом творення образних семем /у слів инквизиторский, изуверский; а пізніше і у слова фашистский/. Сукупність цих, а також і інших факторів, викликала різке зменшення складу ЛСГ, яке кінець кінцем пояснюється зникненням соціального попиту на цю лексику.

Мова не "турбувалася" про компенсацію цих втрат, тому "не пішла" шляхом створення семантично рівноцінних засобів, наприклад, іменників, еквівалентних сполученню злой человек. Такі іменники навіть були, але розділили долю прикметників /зломучитель, зломыслитель, зломысленник, злорад і злорадка, злорадец, злотворец, злотворитель, злохитрец, злохот, злодатель,

зловверт, зловвер і т.ін./.

У комплексі причин, що викликали зменшення семемного складу цієї та інших ЛСГ прикметників, виявилась дія таких властивостей мови, як її соціальність та структурність. За значної зміни семемного складу ЛСГ не зазнав змін провідний тип структурної організації ЛСГ. Як показано у дисертації /на матеріалі ЛСГ "бідний - багатий"/, група зберігає свою градуальну будову у вигляді середку мовної системи, на яку може накладатися у різні історичні періоди розвитку мови різний склад одиниць цієї структури у процесі її відтворення. Такий осередок /або матриця/ не втрачає здатності до видозмін, але при цьому зберігає тотожність самій собі.

Укріпленням структури ЛСГ пояснюється відносна стабільність лексико-семантичної системи мови, збереження її цілісності і стійкості в часі при безумовно діючій тенденції до поновлення не лише елементів структури, але і відношень між цими елементами. Проте другий процес охоплює більш значні періоди у своїй еволюції.

У ВИСНОВКАХ узагальнено результати дослідження. У всіх семантичних категоріях прикметників російської мови відбито найголовніші ознаки системного влаштування.

Ознака ієрархічності виявляється у відношеннях включення між класами слів, лексемами, семемами та семами, а також у підпорядкуванні системних процесів окремих категорій аналогічним процесам загальної категорії /більшій за складом і будовою/.

Ознака структурності реалізована у зв'язках і будові дискретних одиниць семантичних категорій. ЛСГ у структурному плані являє собою лексико-семантичні парадигми із різними видами опозицій, тип яких залежить від розрядного /якісно-кількісного чи відносно-присвійного/ та денотативно - понятійного змісту прикметників, що об'єднуються в ЛСГ. Структуру лексеми творить взаємодія семем у синхронному та діакронному вимірах. Провідним типом внутрішньолексичних відношень є епідигматичні, які поєднали у собі різнопланові мотиваційні зв'язки семем. Види мотиваційних відношень розрізняються джерелом та спрямованістю мотивуючого змісту, зоною охоплення та результатами мотивації. У дії різних видів мотивації знайдено спільне: 1/ тип внутрішньослівної мотивації не залежить від кількості семем у слові; 2/ за семемним

складом неосновні /немотивовані/ семими багатші, ніж основні немотивовані; 3/ внутрішньолексемна мотивація для багатозначних прикметників є відносно регулярною, але необов'язковою /існують не поодинокі випадки об'єднання у лексему семем, мотивованих різними словами, а також відокремлених семем, що не беруть участі у внутрішньослівній мотивації; 4, на семему одночасно діють /різною мірою/ різноманітні види мотивації. Смыслова структура семем твориться семними блоками, котрі відбивають відношення значення слова до позамовних та внутрішньомовних факторів, що породжують різні види сем. Семи розрізняються за джерелом формування, змістом, структурно-комбінаційними властивостями та характером міжсемемних відношень.

Цілісність структури та семантики слова забезпечується посиленою лексикалізацією дериваційного значення, що призводить до ідіоматичності його морфемного складу. Джерела такої ідіоматичності пов'язані із семним набором слова і повинні аналізуватися з урахуванням різних внутрішньомовних та позамовних факторів, які регулюють семне наповнення семем.

Ознака єдності виявляється у тому, що семний склад і системні зв'язки семем /якими б різними вони не здавалися на рівні поверхневих структур, що спостерігаються емпірично/ є внутрішньо упорядкованими і підпорядкованими "глибинній семантиці" ЛСГ. "Глибинна семантика" є інтегральним генетичним фактором, що визначає вибір звукової форми слова, його зміст і комунікативні можливості. Єдністю характеризуються також процеси поновлення конструктивних елементів у семантичних категоріях, при цьому всі дискретні одиниці системи зберігають стабільність принципів свого влаштування.

Соціальна обумовленість значення полягає, по-перше, у наявності у смисловій структурі семем спеціального блоку прагматичних сем, що забезпечують такі напорування до значення слова, які викликані соціально-історичними та національно-культурними умовами життя носіїв мови; по-друге, у динамічному характері структури значення слова, яке автоматично коригується і націлюється на ефективне виконання соціального замовлення номінації; по-третє, в процесах поновлення семемного складу ЛСГ, викликаного /безпосередньо або опосередковано через ланцюг мовних інновацій/ еволюцією мисленневих процесів та потреб комунікації в се-

мантичних одиницях певного типу.

Всі ознаки системності у кожній семантичній категорії діють одночасно і узгоджено.

Завершує дисертацію Список основної літератури /304 найменування/ та Список використаних словників /37 найменувань/.

Основний зміст дисертації подано у таких публікаціях автора:

1. Проявление признаков системности в семантике прилагательных: Монографическое исследование.-Депон. в ИНИОН АН СССР. Рег. № 34234.- М., 1988. 221с.

2. Семантическая структура качественного прилагательного //Актуальные проблемы лексикологии. В 4-х частях.- Ч.3: "Семантика и сочетаемость в лексике": Тез. докл. 3-й Всеросс. линг.конф.- Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1971.-С.222-224.

3. Семантические особенности прилагательных сельскохозяйственной лексики в сопоставлении с общеупотребительными // Научный симпозиум "Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики": Матер. симпозиума в 2-х частях.- М.: Изд-во Москов. ун-та, 1971.-Ч.1.-С.448-450 /в соавторстве с З.И.Комаровой/.

4. Опыт исследования семантики русского слова "молодой"// Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии: Матер. IX зональн. конф. кафедр русского языка вузов Урала.-Пермь:Изд-во Пермск. ун-та, 1972.- С.496-500.

5. Об анализа текста с точки зрения мотивированности использовачных в нем средств //Изучение русского языка в педагогическом вузе: курс лекций.- Свердловск: Изд-во Свердл.пединст., 1972, Вып.1.-С.142-159.

6. Опыт исследования вариантов плана содержания в семантической структуре качественного прилагательного //Вопросы вариантности и синонимии в современном русском языке.-Свердловск: И д-во Свердл. пединститута, 1973.-С.57-71.

7. Изучение семантики имен прилагательных в школе по новым учебникам //Современный русский язык и вопросы диалектологии: Личностистический сборник.- М.: Изд-во МПИ им.Н.К.Крупской,

1973.-Вып. I.-С.96-102.

8. О структуре семемы //Материалы 8-й гонф. преподавателей русского языка пединститутов Московской зоны.- М.: Изд-во МОПИ им.Н.К.Крупской, 1973.-С.88-92.

9. Интенсификация признака как парадигматический показатель лексической модальности прилагательных //Актуальные проблемы лексикологии: Тез. докл. 4-й Всеросс. лингвист. конф.- Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1974.-С.60-62.

10. Сущность категории "лексико-семантическая группа" и методика выделения лексико-семантических групп имен прилагательных //Проблемы изучения слова: Научн. труды Свердл. пединс.- Свердловск, 1975.-Вып. I.-С.14-35.

11. Об одном методе выделения семного состава членов лексико-семантической парадигмы //Слово в системных отношениях: Научн. труды Свердл. пединст.- Свердловск, 1975.-Вып.2.-С.50-65.

12. Смысловая структура качественного прилагательного в ономаσιологическом аспекте //Проблемы ономаσιологии: Научн. труды Орловского пединст.- Курск, 1975.-Вып.4.-С.71-73.

13. Об изучении синонимов в школе //Русский язык в школе.- 1978.-№1.-С.23-27.

14. Об эволюции лексико-семантической группы прилагательных со значением "злой" в русском языке //Слово и словосочетание как компоненты структуры предложения: Лингвистический сборник.-М.: Изд-во МОПИ им.Н.К.Крупской, 1978.-Вып.12.-С.140-154 /в соавторстве с Н.А.Кондрашовым/.

15. Разговорная лексика в семантическом поле имен речи // Слово в системных отношениях: Научн. труды Свердл. пединст.- Свердловск, 1978.-Вып.3.-С.3-11.

16. О структуре лексико-семантических групп имен прилагательных, характеризующих человека //Классы слов и их взаимодействие.- Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1979.- Вып.3.-С.125-135.

17. О системных свойствах антропонимических прилагательных русского языка //Слово в системных отношениях: Научн. труды Свердл. пединст.- Свердловск, 1979.-Вып.4.-С.3-14.

18. Об эволюции лексико-семантической группы прилагательных со значением "бедный - богатый" в русском языке //

История структурных элементов русского языка: Сб. научн. трудов МГПИ им. В.И. Ленина. - М., 1982. - С.99-III /в соавторстве с Н.А. Кондрашовым/.

19. Для чего и как разбирать слова по составу в школе // Русский язык в национальной школе. - М., 1983. - №6. - С.30-36.

20. Структурно-семантическая типология прилагательных // Семантика языка и текста: Тезисы межвуз. научн. конф. - Кировоград, 1984. - С.35-36.

21. Источники идиоматичности и структура значения производного слова // Русское языкознание. - Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1984. - Вып.8. - С.31-37.

22. О вкладе А.А.Потебни в развитие понятия "корень слова" // Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки: Тез. Республ. научн. конф. - Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1985. - С.135-136.

23. Патриотическое воспитание студентов на занятиях по современному русскому языку // Русский язык: средство массовой коммуникации, патриотического и интернационального воспитания. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1985. - С.105-III /в соавторстве с Н.В.Халтуриной/.

24. Структурно-семантическая типология ЛСГ прилагательных, характеризующих человека // Системные исследования по семантике: Сб-к статей. - Депон. в ИНИОН АН СССР. - М., 1986. - С.91-98.

25. Смысловый объем общественно-политических понятий и проблема его отражения в учебных толковых словарях // Учебная лексикография и учебная грамматика: Тез. докл. научн. конф. - Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1987. - С.47-49.

26. Модель компонентов структуры семантики прилагательного // Методы изучения лексики языка: Коллект. монография /Ответств. ред. А.Д.Зверев/. Депон. в ИНИОН АН СССР, М.-№31140 от 11.09.87. С.111-114.

27. О системном подходе к изучению семантики производного слова // Семантика языка и текста: Тез. межвуз. научн. конф. - Кировоград, 1987, С.223-224.

28. Типология ЛСГ прилагательных // Типы языковых парадигм: Тез. Республ. научн. конф. - Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1988. - С.56-57.

29. О системной обусловленности изменений в структуре ЛСГ

имен прилагательных //Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии в славянских языках: Тез. докл. Всесоюз. конф. В 2-х частях.- Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1988.- Ч. I.-С. 140-141.

30. О тексте как реализаторе мотивного компонента значения слова //Купринские чтения: Тезисы научн. конф. - Каменец-Подольский, 1990.-С. 140-141.

31. Типология сем //Семантика мови і тексту: Тези допов. міжвуз. наук. конф.- Івано-Франківськ, 1990.-С. 231-233.

32. Мовні елементи смислу в значенні прикметника //Мовознавство.-1990.-№. -С. 40-44.

33. Модель смысловой структуры глагольных семем //Глагол в системе языка и речевой деятельности: Материалы научн. лингвист. конф.- Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1990.- С. 46-48.

34. Объем значения слова и его отражение в толковых словарях //Тези доповід. наук. конф.- Кам"янець-Подільський, 1991.-С. 128.

35. Социальные компоненты смысловой структуры семемы // Русское языкознание.-Киев: Либідь, 1991.-Вып. 23.-С. 47-52.

36. Об общих признаках модели смысловой структуры слова в русском и украинском языках //Проблеми зіставної семантики: Тези доповід. Республ. конф.- Киев-Черкасы, 1992.-С. 23-25.

37. Дидактические материалы для углубленного изучения русского языка: Книга для уч-ся стар. классов.- М.: Просвещение, 1992.-191с /в соавторстве с С.С.Петровской и И.Н.Черниковым/.

38. О системном подходе в изучении идиоматичности значения производных слов //Слово в системных отношениях на разных уровнях языка: Тез. Всеросс. научн. конф.- Екатеринбург: Изд-во Уральск. педин-та, 1993.-С. 121-122.

39. О месте стилистической семантики в смысловой структуре слова /семемы/ //Стилистика русского языка: теоретический и сопоставительный аспекты: Материалы научн. конф. по проблемам семантических исследований.- Киев-Харьков: Изд-во АН Украины, Инст. языкозн. им.А.А.Потебни и Харьк. пед-та, 1993.- С. 113-114.

40. Смысловая структура слова в контрастивном аспекте //

Проблеми контрастивної лінгвістики: Тези міжвузівської наук. конф. - Кіровоград, 1993, С.285-286.

41. О семантической мотивации дериватов // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания: Материалы I Ганичевских чтений. - В 2-х томах. - Полтава, 1993. - Т.2. - С.172-175.

42. О структуре значения слова и отношениях между образующими ее компонентами // Научн. докл. высш. школы: Филологические науки. - М., 1993. - № 3. - С. 67 - 76.

мин. дры сик. 433 мин 100.

1163185

AB 28.510

AB 28.510